

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

**ΟΙ
ΣΕΡΡΕΣ**

**ΚΑΙ Η
ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥΣ**

**ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ**

Β' ΤΟΜΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2013

ΚΙΚΗ ΚΑΥΚΟΥΛΑ

**ΜΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΗ
ΑΠΟ ΕΥΡΩΠΑΙΟΥΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ.
ΟΡΑΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΓΝΩΣΙΑ ΣΤΗΝ
ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΤΖΟΥΜΑΓΙΑΣ ΣΕΡΡΩΝ
ΜΕΤΑ ΤΟ 1918**

Η Τζουμαγιά, σήμερα Ηράκλεια Σερρών, σχεδιάστηκε από το ελληνικό κράτος μετά το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου ως μια πρότυπη πόλη, με στόχους και προδιαγραφές χώρου εφάμιλλα των καλύτερων παραδειγμάτων κοινωνικής κατοικίας στις χώρες της Ευρώπης. Η νέα Ηράκλεια, ο μόνος πραγματοποιημένος οικισμός από το κολοσσιαίο πρόγραμμα ανοικοδόμησης των κατεστραμμένων χωριών της Ανατολικής Μακεδονίας, μας επιτρέπει να κρίνουμε το χαρακτήρα και την εμβέλεια του προγράμματος. Πρόκειται για ένα εγχείρημα με τολμηρούς στόχους και προωθημένες διαδικασίες υλοποίησης, η σύλληψη του οποίου έγινε υπό άκρως δυσμενείς συνθήκες. Η δημιουργία της Ηράκλειας παρουσιάζεται παρακάτω, ως καρπός αναπάντεχος, όσο και πολύτιμος, βίαιων γεγονότων αλλά και ευμενούς πολιτικής συγκυρίας.

Οι καταστροφές στην Ανατολική Μακεδονία και η ίδρυση της Υπηρεσίας Ανοικοδομήσεως

Η Τζουμαγιά ήταν η πιο σημαντική κωμόπολη μεταξύ των πολλών κατεστραμμένων οικισμών που κληροδότησε η μακρά εμπόλεμη περίοδος των Βαλκανικών Πολέμων και του Μεγάλου Πολέμου. Όταν ο Βενιζέλος ανέλαβε την κυβέρνηση της χώρας το 1917, μετά το τέλος της διπλής διακυβέρνησης την οποία προκάλεσε η αδιαλλαξία του βασιλιά Κωνσταντίνου¹, η Βουλγαρία με την υποστήριξη της Γερμανίας είχε καταλάβει την Ανατολική Μακεδονία από το Στρυμόνα μέχρι το Νέστο. Στο μέτωπο του πολέμου κατά μήκος του Στρυμόνα τα χωριά, εκατέρωθεν του ποταμού, είχαν εκκενωθεί: από την ελληνική πλευρά οι κάτοικοι είχαν αναζητήσει καταφύγιο σε άλλα μέρη της

1. Η παράλληλη «Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης» λειτούργησε από τις 13/26 Οκτωβρίου 1916 και διευκόλυνε τη συμμετοχή του ελληνικού στρατού στις πολεμικές επιχειρήσεις. Στις 13/26 Ιουνίου 1917, αμέσως μετά την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου υπέρ του δευτερότοκου Αλέξανδρου, ορκίστηκε στην Αθήνα κυβέρνηση όλης της χώρας υπό τον Βενιζέλο, στην οποία Υπουργός Συγκοινωνίας ήταν ο Α. Παπαναστασίου, Εσωτερικών ο Ε. Ρέπουλης και Γεωργίας ο Α. Μιχαλακόπουλος.

Μακεδονίας, ενώ από τη βουλγαρική, ήδη από το 1916 είχαν μεταφερθεί ως «όμηροι» στις περιοχές Γκόστιβαρ-Τέτοβου, δυτικά των Σκοπίων, Πέτροβιτς-Ποζάρεβιτς κοντά στο Βελιγράδι και αλλού (36.000 άνδρες, από τους οποίους επρόκειτο να επιστρέψουν 17.000 μετά την ανακωχή). Με τη μεγάλη επίθεση των συμμάχων το Σεπτέμβριο του 1918, δεκάδες χωριά σωριάστηκαν σε ερείπια. 170 χωριά καταστράφηκαν εντελώς² και 67 εν μέρει, με πληθυσμό το 1913 περί τα 57.000 και 42.000 άτομα αντιστοίχως³. Κατά τις εκτιμήσεις της καταστροφής στο ελληνικό κοινοβούλιο μετά τον πόλεμο, οι ανθρώπινες απώλειες υπολογίζονταν σε 40.000⁴, ενώ οι άστεγοι έφταναν τις 60.000 (*Νέα Αλήθεια* 29.1 και 10.2.1921).

Εικ. 1. Φωτογραφία από το χωριό Καλίνοβο ή Καλίνοβα (σήμερα Σουλτογιαννέικα Κιλκίς) στις 5.5.1916.

Πηγή: Musée d'Histoire Contemporaine, Université de Paris, BDIC.

Η αγροτική και οικιστική αποκατάσταση των πληθυσμών της Ανατολικής Μακεδονίας δεν αργεί να ξεκινήσει με δύο βασικούς νόμους του Υπουργείου Συγκοινωνίας στις αρχές του 1919, το Ν. 1728 και το Ν. 1746⁵. Οι

2. Σύμφωνα με τις αναφορές των αντίστοιχων υποδιοικήσεων προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας στο τέλος του 1918, ο αριθμός τους κατά υποδιοίκηση ήταν Σέρρες 25, Σιδηρόκαστρο 40, Νιγρίτα 6, Ζίχνη 8, Πράβι 5 (στην Υποδιοίκηση Σερρών, διότι το υπόλοιπο του νομού Καβάλας ήταν υπό βουλγαρική κατοχή), Κιλκίς 77, Ενωτία 8 (περιοχή του νομού Κιλκίς, ο οποίος τότε ήταν τμήμα του νομού Θεσσαλονίκης), Φλώρινα 1. Το Δοξάτο δεν αναφέρεται στους 170, αν και είχε καταστραφεί.

3. Το σύνολο οικισμών και κατοίκων προ της καταστροφής είχε ως εξής: Νομός Σερρών οικισμοί 325, κάτοικοι 157.538 (από τους οποίους 54 οικισμοί και 22.254 κάτοικοι στην Υποδιοίκηση Πραβίου), πληθυσμός Σερρών 18.668. Υποδιοίκηση Κιλκίς: οικισμοί 197, κάτοικοι 30.760, πληθυσμός Κιλκίς 1.590. Πηγή: «Απαρίθμησης των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913», ΦΕΚ 112/1915.

4. Στις απώλειες θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται και οι θάνατοι από πείνα στα χωριά του Παγγαίου, συνολικά 5.168 το χειμώνα του 1918 (The American Red Cross, 1919:30).

5. Ν. 1728 «περί ανεγέρσεως οικοδομών εις τας πόλεις, κώμας και συνοικισμούς της Μακεδονίας» (ΦΕΚ 31/11.2.1919) και Ν. 1746 «περί εγκαταστάσεως των πληθυσμών της

νέες ρυθμίσεις δίνουν ιδιαίτερο βάρος στην τεχνική οργάνωση των κτηματογραφήσεων και την κατοχύρωση των ιδιοκτησιών. Δίνουν επίσης μεγάλη ευελιξία κινήσεων στον Υπουργό Συγκοινωνίας και, μέσω αυτού, ευρύτετες δικαιοδοσίες στο Γενικό Διοικητή Ανατολικής Μακεδονίας για την πολεοδομία μικρών οικισμών (μέχρι 5.000 κατοίκων) και τις απαλλοτριώσεις ιδιωτικών εκτάσεων. Λόγω των εκτάκτων αναγκών, η εγκατάσταση πρώην κολλήγων και προσφύγων γίνεται αμέσως και παρά τις οποιεσδήποτε ενστάσεις των γαιοκτημόνων ως προς το ύψος της αποζημίωσης, ενώ σημαντικό οικονομικό ρόλο αναλαμβάνουν οι συνεταιρισμοί. Τέλος, προαναγγέλλεται η ίδρυση ειδικής υπηρεσίας για την ανοικοδόμηση.

Προκειμένου να συσταθεί η υπηρεσία, ο Υπουργός Συγκοινωνίας Αλέξανδρος Παπαναστασίου, προσκαλεί αρχιτέκτονες του αγγλικού στρατού να μείνουν στην Ελλάδα μετά την ανακωχή. Επί κεφαλής καλείται να τεθεί ο γυιος του Τόμας Μώσον, επίσης αρχιτέκτων Τζων Μώσον, ο οποίος είχε συνεργαστεί ξανά με την κυβέρνηση στον επανασχεδιασμό της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917⁶. Πολλά από τα χωριά της Μακεδονίας «δεν είναι παρά ένα όνομα στο χάρτη»⁷ θα γράψει ο Τζων Μώσον λίγο πριν ξεκινήσουν οι εργασίες. Για να δημιουργηθούν νέες εστίες για τη στέγαση και την αγροτική αποκατάσταση των πολεμοπαθών πληθυσμών και όχι μόνο (ας μην ξεχνάμε ότι πριν από το 1912 το μεγαλύτερο μέρος των πεδινών περιοχών ήταν τσιφλίκια), συγκροτείται η κρατική Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας, με την πρόσληψη μεγάλου αριθμού ξένων και Ελλήνων ειδικών (511 υπαλλήλων διαφόρων ειδικοτήτων). Ο Παπαναστασίου παραχωρεί στην Υπηρεσία την αρμοδιότητα για όλες τις σχετικές εργασίες και ενεργεί ως άμεσος διοικητικός προϊστάμενός της σε όλη τη διάρκεια των εργασιών.

Η ανοικοδόμηση

Σύμφωνα με την Έκθεση του Τζων Μώσον προς υπηρεσιακούς παράγοντες το Μάιο του 1917, δεν υπήρχε στα κατεστραμμένα χωριά «αρκετή ξυλεία για να επισκευαστεί ούτε ένα και μοναδικό σπίτι». Το πρόγραμμα, που εγκρίθηκε σε γενικές γραμμές από τον Παπαναστασίου, προέβλεπε την ανοικοδόμηση 130 έως 150 οικισμών, δηλ. συνολικά 12.000 κατοικιών, «σύμφωνα με την πιο σύγχρονη και φωτισμένη (*enlightened*) άποψη σ' ό,τι αφορά την σωστή τους τοποθέτηση, την αποτελεσματικότητα, την υγιεινή και την εσωτερική τους άνεση»⁸. Ο Ανάργυρος Δημητρακόπουλος, ανώ-

Ανατολικής Μακεδονίας» (ΦΕΚ 39/22.2.1919).

6. Για τη συμβολή των δύο Μώσον στο σχέδιο της Θεσ/νίκης, βλ. στο βιβλίο της Α. Γερόλυμπου-Καραδήμου, «Η Ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης κτλ.», ό.π. (1985: 90-97, 145).

7. Στο άρθρο του «The Future of Salonica», στην εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, *The Balkan News*, 21 Απριλίου 1919.

8. Βλ. την Έκθεση του Μώσον, «Address to the Central Council for the installation of

τερος υπάλληλος του Υπουργείου Συγκοινωνίας που είχε την ευθύνη της κατασκευής των έργων υποδομής, κατέγραψε στην έκδοση του υπουργείου *Απόσπασμα μελετών κ.λπ.*⁹, ότι το πρόγραμμα των εργασιών περιλάμβανε πλήρη σειρά τεχνικών έργων, από την αναγνώριση των καταστροφών και την εξεύρεση νέας θέσης (αν αυτό ήταν αναγκαίο), τη σύνταξη τοπογραφικών και ρυμοτομικών σχεδίων και την εφαρμογή τους μέχρι τη μελέτη και κατασκευή των υποδομών, των απαραίτητων δημοσίων κτηρίων και των ιδίων των κατοικιών.

Είναι άγνωστο πόσοι και ποιοι τελικά οικισμοί σχεδιάστηκαν από την Υπηρεσία. Συνολικά έχουν βρεθεί στοιχεία για 34 χωριά και κωμοπόλεις της Μακεδονίας στο *Απόσπασμα μελετών κ.λπ.* και αλλού. Αναγράφονται στη συνέχεια κατά Υποδιοίκηση, σύμφωνα με την Απογραφή του 1913, με τη μετέπειτα ονομασία σε παρένθεση.

Νομός	Υποδιοίκηση	Οικισμοί
Σερρών	Σιδηροκάστρου 6 οικισμοί	Κουμλή (Αμμουδιά), Μπαρακλή (Βαλτερό), Νέο Μελένικο, Ορμανλή (Δασοχώρι), Σπάτοβο (Κοίμηση), Τζουμαγιά (Ηράκλεια)
»	Σερρών 5 οικισμοί	Αντά (συνοικισμός της Κάτω Καμήλας), Γενή Μαχαλά (Πεπονιά), Καλένδρα (Καλά Δένδρα), Πρόσνικ (Σκοτούσα), Χομόνδος (Μητρούσης)
»	Ζίχνης 7 οικισμοί	Αμφίπολις, Δοξομπός (Μύρκινος)*, Λακκοβίγια ή Λακκοβοίγια (Οφρύνιο), Προβίστα (Παλαιοκώμη)*, Ράχοβα (Μεσορράχη), Σδραβήκι ή Δραβήσκος*, Σέμαλτος (Μικρό Σούλι)
»	Πραβίου 2 οικισμοί	Κάργιανη (Καριανή)*, Ορφάνι*.
Θεσσαλονίκης	Κιλκίς 8 οικισμοί	Γραμματίνα (Ευκαρπία), Ερεσελή (Ηράκλεια), Καρασούλι (Πολύκαστρο), Καρατζά-Καντή (Καμπάνης), Κιλκίς***, Νέα Δοιράνη, Ορέβιτσα (Πενυδόσος), Σμόλ (Μικρό Δάσος)
»	Λαγκαδά 1 οικισμός	Γερακαρού
»	Θεσ/νίκη 1 οικισμός	Δαούτ Μπαλή (Ωραιόκαστρο)
»	Εδέσσης 1 οικισμός	Κάμενικ (Πετριάς)
Δράμας	Δράμας 2 οικισμοί	Δοξάτο**, Τουρκοχώρι (Μυλοπόταμος)

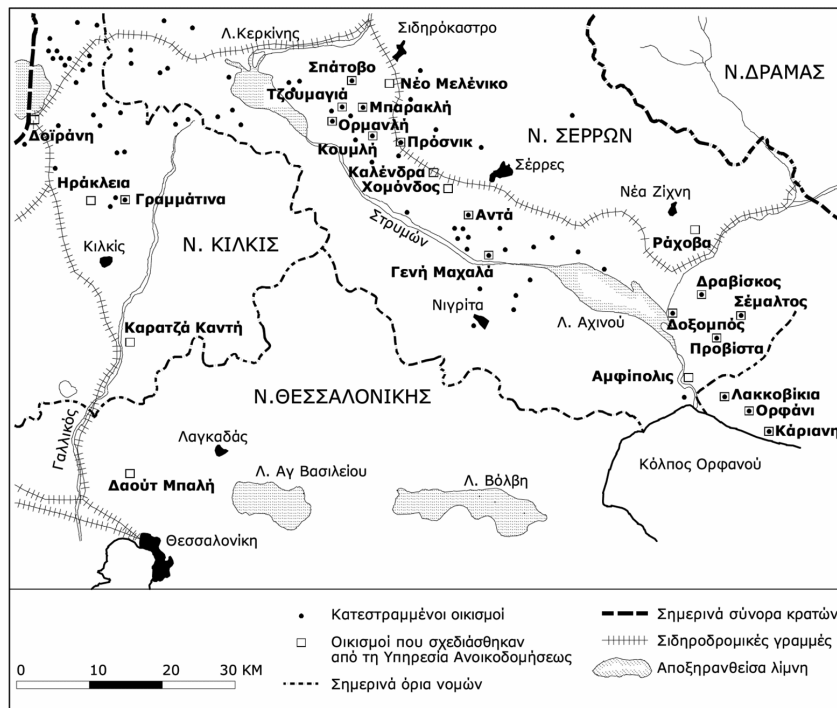
Πίνακας 2. Τα χωριά της Ανατολικής Μακεδονίας, που περιλαμβάνονταν στο πρόγραμμα ανοικοδόμησης.

Πηγές: Απόσπασμα κ.τ.λ., *Αρχείο Σχεδίων Υ.Πε.Χω.Δ.Ε., **Δημητρακόπουλος 1937, ***Βαφειάδης 1995.

Refugees in destroyed areas of Macedonia», Κανκούλα, 1990: 309. Χρονολογείται στα μέσα Μαΐου 1919.

9. Η έκδοση του Υπουργείου Συγκοινωνίας *Απόσπασμα μελετών κ.λπ.* (1930) είναι ανυπόγραφη, αλλά έγινε χωρίς αμφιβολία από τον Ανάργυρο Δημητρακόπουλο, διότι το κείμενο επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσιο σε άρθρο του ίδιου στην *Τεχνική Επετηρίδα* (1937). Επί πλέον σχέδια βρέθηκαν στο βιβλίο του Θ. Βαφειάδη (1995) και στο Αρχείο Σχεδίων του Υ.Πε.Χω.Δ.Ε.

Στους παραπάνω 33 οικισμούς θα πρέπει να προστεθεί και ένας ακόμη που δημοσιεύεται στο *Απόσπασμα* και δεν έχει αναγνωριστεί με βεβαιότητα: το τότε Δογαντζή αντιστοιχεί είτε στον σημερινό Γερακώνα Κιλκίς κοντά στη Γουμένισσα είτε στο Πρόχωμα Θεσσαλονίκης¹⁰.

Εικ. 2. Τα κατεστραμμένα χωριά των Σερρών και του Κιλκίς και οι νέοι οικισμοί που σχεδιάστηκαν από την Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως. (Σχεδίαση από τη Γίτσα Λειμών-Χατζοπούλου).

Από τους οικισμούς που σχεδιάστηκαν πολλοί ταυτίζονται με εντελώς κατεστραμμένα χωριά. Είναι στο Νομό Σερρών τα Γενή Μαχαλά¹¹, Δοξομπός, Κάργιανη, Κουμλή, Λακκοβίκια, Μπαρακλή, Ορμανλή, Ορφάνι, Προβίστα, Πρόσνικ, Σδραβίκι, Σέμαλτος, Σπάτοβο, Τζουμαγιά, και στο Νομό (τότε Υποδιοίκηση) Κιλκίς η Ορέβιτσα και η Γραμμάτινα. Η Αντά Σερρών βρισκόταν πλάι στην εντελώς κατεστραμμένη Κάτω Καμήλα. Επί-

10. Περισσότερα για την ταυτότητα των κατεστραμμένων οικισμών, την αναγνώρισή τους κτλ. υπάρχουν στη διδακτορική διατριβή, Καυκούλα, 1990, κεφάλαιο 4 για την Ανατολική Μακεδονία.

11. Υπάρχουν Γενή Μαχαλά ή Μαχαλέ σε όλους σχεδόν τους νομούς της Μακεδονίας, από τα οποία μάλιστα το ένα περιλαμβάνεται στους κατεστραμμένους οικισμούς του Κιλκίς. Οι πληροφορίες που δίνει το σχέδιο επιβεβαιώνουν χωρίς αμφιβολία ότι πρόκειται για χωριό του Νομού Σερρών.

σης, τρεις κωμοπόλεις ξανασχεδιάστηκαν από την Υψηρασία, το Κιλκίς, το Δοξάτο Δράμας, και η Τζουμαγιά Σερρών, οι οποίες είχαν υποστεί επιθέσεις και καταστροφές κατά τους Βαλκανικούς πολέμους, η δε τελευταία ισοπεδώθηκε το 1915.

Η συγγένεια του προγράμματος με τις ευρωπαϊκές κινήσεις για την κοινωνική κατοικία και ο ρόλος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου.

Η ανοικοδόμηση της Ανατολικής Μακεδονίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως προάγγελος της προσφυγικής στέγασης που ακολούθησε μετά τη μικρασιατική καταστροφή το 1922, αλλά οι προδιαγραφές στο πρόγραμμα του 1918 είναι εντελώς διαφορετικές. Το μέγεθος και η αποσκοπούμενη εμβέλεια του συνολικού σχεδίου, όσο και η αρτιότητα των επί μέρους μελετών, παραπέμπουν στις κινήσεις για υποδειγματικούς οικισμούς πριν από τον πόλεμο, οι οποίες είχαν ως πρότυπο την Πρώτη Κηπούπολη, μια νέα πόλη που ιδρύθηκε στη Μ. Βρετανία με την ευγενή φιλοδοξία να αποτελέσει την πρώτη μη κερδοσκοπική πόλη του κόσμου. Η ιδιαιτερότητα της συγκρότησής της έγκειται στο ότι το έδαφος το κατείχε η κοινότητα και το ενοικίαζε κατά ατομικά οικόπεδα στους κατοίκους για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα (99 έτη), μετά το πέρας του οποίου θα το ανακτούσε για να το διαθέσει με νέα χρονομίσθωση. Έτσι, η διοίκηση της πόλης θα μπορούσε να καρπωθεί τα οφέλη από την αύξηση της αξίας της γης και να τα διαθέσει προς το συμφέρον του συνόλου (για κάλυψη στεγαστικών αναγκών, δημιουργία κοινωφελών ιδρυμάτων, ενίσχυση οικονομικών δραστηριοτήτων κ.τλ.).

Αν και μόνο μία αμιγής κηπούπολη ιδρύθηκε το 1903 από τον εμπνευστή της ιδέας Βρετανό Ε. Χάουαρντ (Ebenezer Howard) και τους ομοϊδέατες του, η κινητοποίηση που προκλήθηκε είχε πολύ θετικό αντίκτυπο και μεγάλος αριθμός νέων οικισμών ιδρύθηκε στη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, το Βέλγιο και (λιγότερο) σε άλλες χώρες πριν από τον Πρώτο Πόλεμο, με στόχο την καταπολέμηση της κερδοσκοπίας στην αστική γη και την παροχή κατοικιών με κοινωνικά δίκαιο τρόπο. Κινητήρια δύναμη ήταν η πρόθεση να καλυφθούν οι στεγαστικές ανάγκες των λαϊκών στρωμάτων, με τρόπο ώστε το αποτέλεσμα να είναι το καλύτερο δυνατό, ως εμβληματικό προϊόν της μέριμνας για την εργατική τάξη και εν γένει τους μη προνομιούχους πολίτες. Φορείς ήταν διάφορες πρωτοβουλιακές ομάδες με ποικίλη κοινωνική σύνθεση, αλλά και συνεταιρισμοί μελλοντικών κατοίκων, σε εποχή που το κράτος πρόνοιας στον τομέα της κατοικίας στην Ευρώπη έκανε τα πρώτα του βήματα. Αν κάτι διακρίνει τις «κηπουπόλεις» αυτές (προάστια συνήθως, παρά αυτόνομες πόλεις) από άλλους οικισμούς είναι η αναζήτηση ενός περιβάλλοντος ισότητας, αλληλεγγύης, και η δημιουργία ανθρώπινων κοινοτήτων με συνδετικούς δεσμούς σφυρηλατημένους από κοινούς στόχους. Φυσικά χαρακτηριστικά τους ήταν ο σεβασμός της φύσης και ένας ιδιαίτερος τρόπος αστικού σχεδιασμού, ο οποίος προσπαθούσε να

δημιουργήσει όχι μια παράθεση κτηρίων, αλλά λειτουργικά και ευανάγνωστα σύνολα, που θα υποδέχονταν μια κοινότητα ανθρώπων. Η σχεδιαστική αυτή πρακτική ακολουθήθηκε και στα «Σπίτια για ήρωες», δηλαδή στους οικισμούς που ανήγειραν ορισμένα κράτη κατά τη διάρκεια του πολέμου για απασχολούμενους σε εργοστάσια πυρομαχικών, καθώς και μετά το τέλος του, για απομάχους. Είναι αυτό το είδος των οικίσεων, διαδεδομένο και στα δύο στρατόπεδα (δηλ. στη Γερμανία, την Αυστρία, αλλά και τη Μ. Βρετανία και την Αμερική), που συγγενεύει περισσότερο με τους νέους οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας.

Η ευρωπαϊκή εμπειρία συνδέθηκε με την ελληνική πρακτική μέσω της ιδιαίτερης σχέσης του Υπουργού Συγκοινωνίας Αλέξανδρου Παπαναστασίου με τα κοινωνικά κινήματα των αρχών του αιώνα, κυρίως της Γερμανίας και της Μ. Βρετανίας. Ο Παπαναστασίου είχε ήδη αποδείξει τη στέρεη κατάρτισή του, καθώς και την ικανότητά του να συνεργάζεται με τεχνικούς Έλληνες και ξένους, στον επανασχεδιασμό της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, ο οποίος ήταν το 1918 σε πλήρη ανάπτυξη, καθώς και στο παράλληλο πρόγραμμα των Σερρών μετά την πυρκαγιά του 1916. Η σκέψη του σχετιζόταν με δύο κλάδους της ευρωπαϊκής διανόησης, τους «Από Καθέδρας Σοσιαλιστές» της γερμανικής σχολής¹² και τους Φαβι-

Εικ. 3 Το Χάμπσπεντ του Λονδίνου, προάστιο υπό τύπον κητοπόλης, το οποίο κατά κοινή παραδοχή λειτούργησε παραδειγματικά για όσα ακολούθησαν.

Αρχιτέκτων Ρ. Άνγουιν, 1906 (R. Unwin).

12. Kathedersozialisten. Βλ. στις ανακοινώσεις των Αλέξ.-Ανδρ. Κύρτση (1990) και Φαλιδόπουλου (1988).

ανούς. Κατά τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου (1902–1905) καθηγητές του δραστηριοποιούνταν ως μέλη του Συνδέσμου για την Κοινωνική Πολιτική (Verein für Sozialpolitik), επιχειρώντας να περιορίσουν τις δυσμενείς επιπτώσεις της απρόσκοπτης λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς. Αλλά η πιο σημαντική επιρροή προέρχεται από τη Φαβιανή Εταιρεία, η οποία προωθούσε τη συνεργασία με άλλες κοινωνικές δυνάμεις με γνώμονα τον επηρεασμό του πολιτικού γίνεσθαι¹³. Οι Φαβιανοί ενίσχυναν τη δράση του Συνδέσμου Κηπουπόλεων στη Μ. Βρετανία, ο οποίος εργαζόταν για τη διάδοση των ιδεών των κηπουπόλεων και την ίδρυση νέων οικισμών κατά το πρότυπο της πρώτης κηπούπολης. Οπαδός του κρατικού σοσιαλισμού, ο Αλ. Παπαναστασίου βρέθηκε το 1918 αντιμέτωπος με μια κατάσταση που απαιτούσε όλο το απόθεμα γνώσης και ενδιαφέροντος που διέθετε. Όμως, η συγκυρία περιείχε και το σπόρο της αλλαγής, καθώς ορισμένοι τεχνικοί, γνώστες των νέων μεθόδων και των εργαλείων σχεδιασμού, υπηρετούσαν ήδη στα συμμαχικά στρατεύματα. Τα λίγα σχέδια που διασώθηκαν στην έκδοση του Υπουργείου Συγκοινωνίας, που αναφέρθηκε προηγουμένως, μαρτυρούν όχι μόνο τη σοβαρή πρόθεση του φορέα-εργοδότη, αλλά και την ειδική σχεδιαστική τεχνογνωσία που έφεραν στο πρόγραμμα οι ξένοι τεχνικοί, ως επί το πλείστον Βρετανοί.

Οι αρχιτέκτονες της Υπηρεσίας Ανοικοδομήσεως

Από τους Βρετανούς αρχιτέκτονες που εκπόνησαν τα σχέδια των μακεδονικών χωριών, άλλοι υπηρετούσαν στα βρετανικά στρατιωτικά τμήματα και άλλοι επιλέχθηκαν από τον πατέρα Μώσον στην Αγγλία. Κατά τη μετάβασή τους στην Ελλάδα θα μετέφεραν τα απαραίτητα σχεδιαστικά όργανα (!), ενώ στην Υπηρεσία κατασκευάζονταν γι' αυτούς 27 σχεδιαστήρια. Το Σεπτέμβριο του 1919 έφτασαν στη Θεσσαλονίκη 15 Άγγλοι μηχανικοί (*Νέα Αλήθεια* 3.9.1919). Στο τέλος του χρόνου, όπως ανέφερε ο Παπαναστασίου στη βουλή, στο τεχνικό προσωπικό των περίπου 500 υπαλλήλων της Υπηρεσίας συγκαταλέγονταν 26 Άγγλοι και 3 Έλληνες μηχανικοί (*Νέα Αλήθεια* 4.12.1919). Από τους μηχανικούς αυτούς, έγιναν γνωστοί χάρη στο *Απόσπασμα Σχεδίων κτλ.*, οι αρχιτέκτονες Χάρολντ Φλέτσερ Τρου, Μόρρισον Χέντρυ, Πίιτ ντε Γιον και Ώστεν Χάρισσον. Εργάστηκαν επίσης ο αρχιτέκτων Μαρίνος Δελλαδέτσιμας, οι πολιτικοί μηχανικοί Ερρίκος Γρά-

13. Fabian Society: σώμα Βρετανών σοσιαλιστών, που ιδρύθηκε το 1883-84, όταν τόσο τα κείμενα του Μάρξ όσο και τα γραπτά του Χένρυ Τζώρτζ ξεσήκωσαν μεγάλο ενδιαφέρον στην Αγγλία. Η Εταιρεία εργάστηκε με κάθε τρόπο για την πραγματοποίηση των μεταρρυθμιστικών της στόχων και έκανε πλήθος εκδόσεις, για τη βελτίωση της ζωής στις πόλεις, την απελευθέρωση της γυναίκας κ.ά. Απετέλεσε τον πυρήνα του Εργατικού Κόμματος, το οποίο ιδρύθηκε το 1900 και ονομάστηκε Labour Party το 1904. Γνωστότερο μέλος της κίνησης είναι ο Τζώρτζ Μπέρναρ Σω, οι διαλέξεις και τα γραπτά του οποίου εξασφάλιζαν στην εταιρεία μόνιμη δημοσιότητα.

βαρης και Νικόλαος Ποριώτης, καθώς και ο Συμεών Ντολγοπόλοφ (για τον οποίο δεν είναι γνωστό τι σπούδασε). Ο Τζών Μώσον είχε τη γενική ευθύνη των σχεδίων, ο Ανάργυρος Δημητρακόπουλος της υποδομής και ο Ερνέστ Εμπράρ, ο οποίος παρέμεινε επί χρόνια στη Θεσσαλονίκη κατά την ανοικοδόμησή της, συνεργάστηκε στο σχέδιο της Τζουμαγιάς με τον Πίιτ ντε Γιον. Αν και για τους περισσότερους οι πληροφορίες είναι σχετικά λίγες, φαίνεται ότι οι ξένοι αρχιτέκτονες, μετά την αναχώρησή τους από την Ελλάδα ξεχώρισαν για την επαγγελματική τους δραστηριότητα, ενώ ο επί κεφαλής John William Mawson (1886-1966) ασχολήθηκε στη Νέα Ζηλανδία αποκλειστικά με το νέο πεδίο του περιφερειακού προγραμματισμού. Ο Ανάργυρος Δημητρακόπουλος (1885-1966), το πιο αξιόλογο στέλεχος του Υπουργείου Συγκοινωνίας κατά το μεσοπόλεμο, παρέμεινε στη δημόσια διοίκηση, την οποία υπηρέτησε από διάφορες θέσεις, εκτιμώμενος από όλους. Για τους αρχιτέκτονες της Τζουμαγιάς, Εμπράρ και ντε Γιον, από τους οποίους ο πρώτος είναι γνωστός και διακεκριμένος, είναι σκόπιμο να κατατεθεί εδώ ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα.

Ο Ernest Hébrard (1875-1933) ήταν αρχιτέκτων της Σχολής Καλών Τεχνών του Παρισιού με πρόσθετες σπουδές στην πολεοδομία και την αρχαιολογία. Στη Ρώμη, όπου βρέθηκε όταν κέρδισε το διαγωνισμό για το πρώτο Μεγάλο Βραβείο της Ρώμης (Grand prix de Rome) το 1904, παρέμεινε επί τέσσερα χρόνια, μελετώντας μαζί με άλλους Γάλλους αρχιτέκτονες τα νέα πολεοδομικά εργαλεία, αλλά και τα μνημεία της πόλης, ρωμαϊκά και νεώτερα. Ταξίδεψε δύο φορές στην Ελλάδα και με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη ως μέλος της Στρατιάς της Ανατολής. Επί κεφαλής της ομάδας επανασχεδιασμού της πόλης μετά την πυρκαγιά, ασχολήθηκε με το νέο σχέδιο μέχρι το τέλος του 1921. Το 1922, μετά την επιστροφή στη χώρα του, στάλθηκε στην Ινδοκίνα ως πολεοδόμος της γαλλικής κυβέρνησης. Επέστρεψε το 1928 στην Ελλάδα ως καθηγητής στην Αρχιτεκτονική Σχολή του Μετσοβίου Πολυτεχνείου. Συνεργάστηκε στενά με τους Φιλελεύθερους ως μέλος επιτροπών και κοινοβουλευτικών σωμάτων και συμμετείχε ενεργά στα κοινά, ασχολούμενος με θέματα πολεοδομίας, αρχιτεκτονικής και προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Το 1932 επέστρεψε οριστικά στη χώρα του¹⁴.

Ο Piet de Jong (Pieter Christiaan Leonardus de Jong, 1887-1967) ήταν Βρετανός ολλανδικής καταγωγής. Το 1912, μόλις είχε αποφοιτήσει από τη Σχολή Καλών Τεχνών του Λίντς (Leeds), ταξίδεψε και αυτός με υποτροφία στην Ιταλία (Ρώμη, Φλωρεντία, Βενετία, Βισσένζα...), μελετώντας και

14. Το έργο του Εμπράρ στη Θεσσαλονίκη παρουσιάζεται στο βιβλίο της Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου (1985) που αναφέρθηκε ήδη. Για την προσωπικότητά του, βλ. το συλλογικό έργο των Χ. Γιακουμή, Α. Γερόλυμπου-Καραδήμου, Κ. Παντελαχόρ ντε Λοντίς (2001, δίγλωσσο), καθώς και το σύντομο βιογραφικό του από την Α. Γερόλυμπου στο αφιέρωμα του περιοδικού *Επτά Ημέρες* (2004).

σχεδιάζοντας τα σημαντικότερα μνημεία της Αναγέννησης. Είναι άγνωστο πως βρέθηκε στη Μακεδονία, αν δηλ. ήρθε εδώ με τον αγγλικό στρατό ή μετά την υπογραφή της ειρήνης. Πάντως έμεινε στη Θεσσαλονίκη μέχρι το 1921. Στα επόμενα χρόνια ο ντε Γιόν παραμένει στην Ελλάδα, ασχολούμενος μόνο με ανασκαφές κοντά στον Έβανς, και για ένα σύντομο διάστημα εργάζεται στην Τουρκία. Επιστρέφει με την Αγγλίδα σύζυγό του στη χώρα του το 1953, αλλά θα εξακολουθήσει να συμμετέχει στις ανασκαφές μέχρι το 1965¹⁵.

Είναι εμφανές ότι το ενδιαφέρον των δύο αρχιτεκτόνων της Τζουμαγιάς για την Ελλάδα ξεπερνούσε τα ζητούμενα της επαγγελματικής απασχόλησης. Η γνώση των αρχαίων μνημείων, τότε αναπόσπαστο τμήμα της κατάρτισης των αρχιτεκτόνων, έγινε ένας συνδεδεμένος κρίκος με τη χώρα αυτή. Ο Εμπράρ μελέτησε τα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης και τα αξιοποίησε ως γενεσιουργά στοιχεία του νέου σχεδίου. Ο ντε Γιόν πέρασε στην Ελλάδα τα περισσότερα χρόνια της ζωής του σε αρχαιολογικές αποστολές. Δεν είναι υπερβολή λοιπόν να διαγνώσει κανείς μια δυνατή σύνδεση των αρχιτεκτόνων με τη μοίρα του τόπου αυτού και των κατοίκων του, μια βαθιά προσωπική συμμετοχή.

Τα σχέδια και η κατάληξή τους

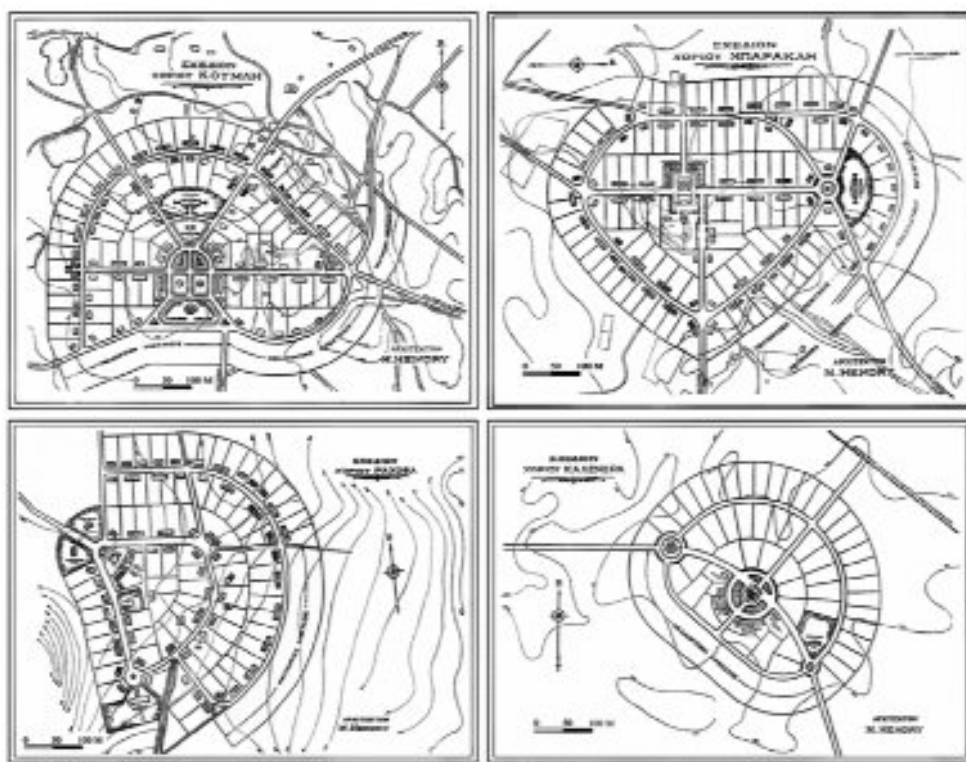
Τα σχέδια για τα μακεδονικά χωριά αρθρώνονται γύρω από μια κεντρική περιοχή με τα απαραίτητα δημόσια κτήρια, σχολείο, εκκλησία και κατοικίες ιερώς και δασκάλου, καταστήματα, δημαρχείο, καφενείο. Ως προς το είδος των κτηρίων που προορίζονται για συλλογικές εξυπηρετήσεις, ακολουθούν τις προδιαγραφές του Νόμου 1728/1919, ο οποίος ρύθμιζε τα της στέγασης των προσφύγων¹⁶. Από εκεί και πέρα όμως, η χωροθέτηση των σημαντικών κτηρίων αντιμετωπίζεται από τους ξένους αρχιτέκτονες ως θέμα αστικού σχεδιασμού, στο οποίο οι απαιτήσεις των κανονισμών μεταφράζονται σε αστικές μορφές. Το αποτέλεσμα έχει μια μορφολογική συγγένεια προς τις νέες τάσεις που είχαν γίνει ευρύτερα γνωστές ως «σχεδιασμός κατά το πνεύμα των κηπουπόλεων», σε μία περίπτωση μάλιστα η ομοιότητα με το σχέδιο παλαιότερου βρετανικού οικισμού, του Park Estate, είναι εμφανής. Εν τούτοις, δεν παρατηρείται τυποποίηση ή επανάληψη πα-

15. Η ζωή του ντε Γιόν παρουσιάζεται στο ωραίο βιβλίο της Rachel Hood, συζύγου του διαπρεπούς αρχαιολόγου Sinclair Hood, στο οποίο βιογραφούνται μέλη της Αμερικανικής και της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής κατά το μεσοπόλεμο (βλ. Hood, 1998: 225-270).

16. Σχετικά με τα απαραίτητα είδη δημοσίων κτλ. κτηρίων σε νέους οικισμούς, ο Νόμος 1728/1919 διατήρησε σε ισχύ το τεχνικό μέρος του Νόμου 350/1914, ο οποίος με τη σειρά του είχε κρατήσει τη διατύπωση του προγενέστερου Νόμου ΓΣΒ/1907. Ο ΓΣΒ καθόριζε το μέγεθος του αγροτικού κλήρου σε 80 στρέμματα και προσδιόριζε το είδος των χώρων για συλλογικές εξυπηρετήσεις, δηλ. εκκλησία και κατοικία ιερώς, σχολείο αρρένων και θηλέων, κεντρική πλατεία και αγορά, παντοπωλείο και σιδηροδρογείο, αλώνια κ.ά.

ρεμφερών επιλύσεων, διότι οι χαράξεις ξεκινούν πρώτιστα από τα τοπικά δεδομένα και κυρίως τη μορφή του εδάφους, η οποία θα πρέπει να είχε προηγουμένως αποτυπωθεί. Η καμπύλη χρησιμοποιείται συχνά, ή εν πάση περιπτώσει αποφεύγεται η αβασάνιστη υιοθέτηση της ορθογωνικότητας, όσο το επιτρέπει το μέγεθος των οικισμών¹⁷ και των οικοπέδων, τα οποία έχουν εμβαδόν μεταξύ 500 και 800 τ.μ. κατά τη νομοθεσία, προφανώς για να καλυφθούν οι ανάγκες των αγροτικών οικογενειών σε σταύλους, λαχανόκηπους, αποθήκες κτλ.

Τα σχέδια αυτά διαφοροποιούνται σαφώς από τα ρυμοτομικά σχέδια των ελληνικών υπηρεσιών στην ίδια περίοδο. Μέσα στα οικοπέδα, αποτυ-

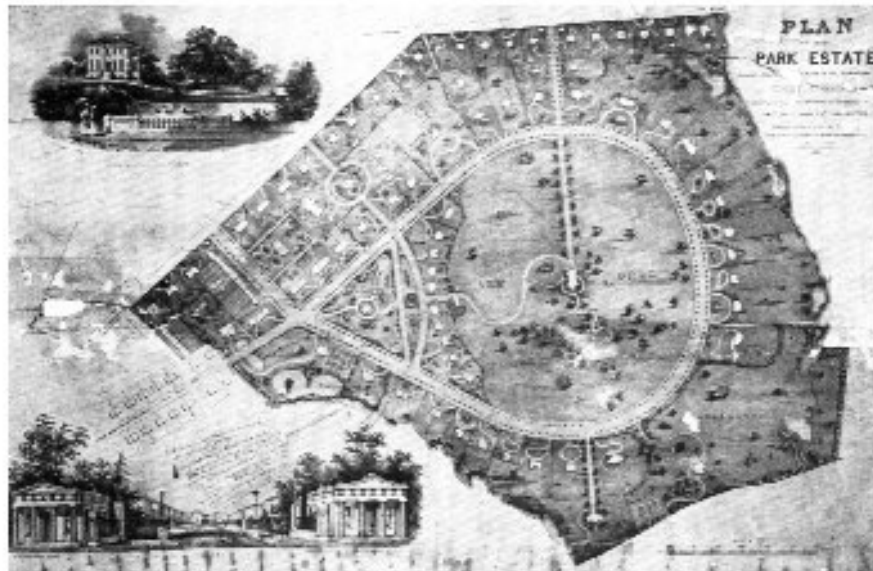
Εικ. 4-7. Σχέδια για τους οικισμούς Κομυλή (Αμμουδιά), Μπαρακλή (Βαλπερό), Ράχοβα (Μεσορράχη) και Καλένδρα (Καλά Δένδρα) του Νομού Σερρών, 1919-1920.

Αρχιτέκτων Μ. Χέντρυ.

Πηγή: Υπουργείον Συγκοινωνίας, Αλόσπασμα... κτλ., 1930.

17. Τουλάχιστον οι μισοί οικισμοί από όσους γνωρίζουμε σχεδιάστηκαν για πληθυσμό 200-650 κατοίκων. Ο πληθυσμός αυτός υπολογίζεται από τον αριθμό των οικοπέδων, με την παραδοχή ότι σε κάθε ένα θα στεγαστεί μία οικογένεια και μέγεθος οικογένειας 4 άτομα. Το μέγεθος οικογένειας υπολογίστηκε με βάση έκθεση του 1935 για την αγροτική αποκατάσταση.

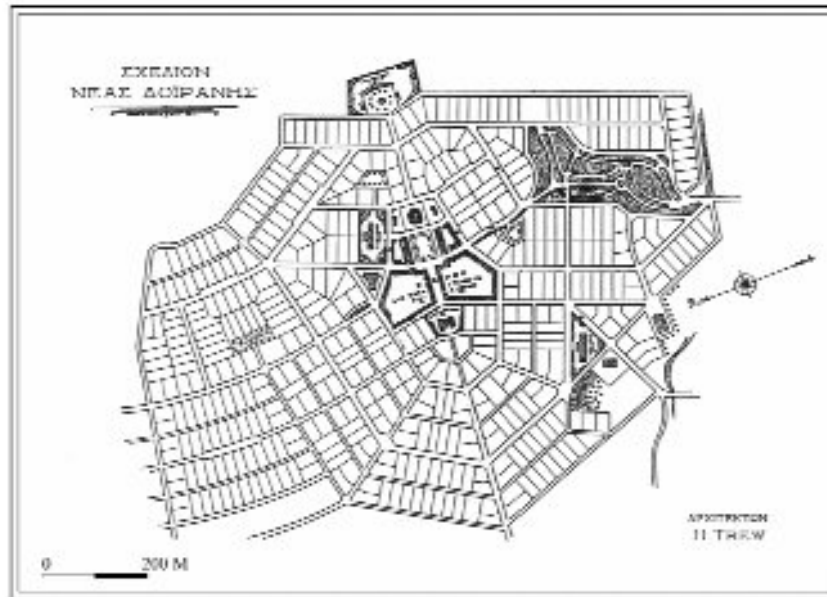
πωμένα με τις ακριβείς τους διαστάσεις και άρα έτοιμα για εφαρμογή, τα ιδιωτικά και τα δημόσια κτήρια με τα περιγράμματά τους σχηματίζουν τη γεωμετρία των δημόσιων χώρων, όπως υπαγόρευε η κοινή παιδεία των Βρετανών αρχιτεκτόνων. Στο σύνολό τους τα σχέδια, κάποτε απλοϊκά αλλά ποτέ αδιάφορα, αποτελούν σχεδιαστικές χειρονομίες που αποβλέπουν στη δημιουργία οικισμών με σαφή φυσικά χαρακτηριστικά και όχι απλώς στη λογιστική της κατάκτησης της γης για αποκατάσταση. Τέλος, δεν μπορεί παρά να σημειώσει κανείς τη χρήση της καμπύλης, χαρακτηριστικό στοιχείο του σχεδιασμού κατά το πνεύμα των κηπουπόλεων.

Εικ. 8. Το σχέδιο του οικισμού Παρκ Εστέιτ, με κατοικίες γύρω από ένα πράσινο κοινόχρηστο χώρο (Cheltenham, Μ. Βρετανία, 1833). Μια παρόμοια διάταξη ακολουθεί και ο Μ. Χέντρου στο Μπαρακλή (Βαλπερό) Σερρών.

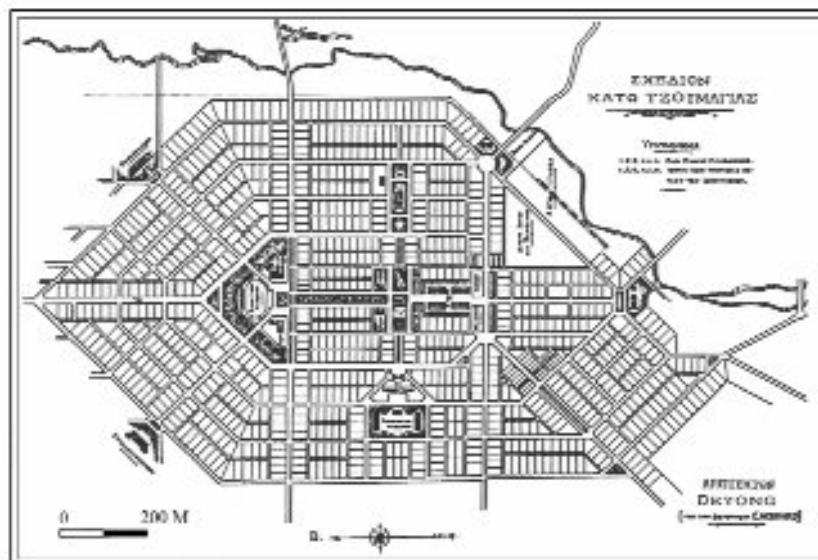
Πηγή: Girouard, 1986.

Το σχέδιο της Τζουμαγιάς των Εμπράο - ντε Γιον είναι το πιο επεξεργασμένο απ' όλα. Το οδικό δίκτυο, ορθολογικά διαρθρωμένο, παίρνει υπόψη του για τα πλάτη των οδών τις απαιτήσεις της κυκλοφορίας ή απλώς της αστικής ζωής. Η σχετική συμμετρία του σχεδίου και η έλλειψη καμπυλών είναι σαφής ένδειξη επιρροής της γαλλικής σχολής. Η μνημειακότητα τονίζεται με τη χωροθέτηση των συλλογικών λειτουργιών γύρω από τους σημαντικούς ελεύθερους χώρους στο κέντρο της πόλης. Σε ειδικά οικοδομικά τετράγωνα εξυπηρετούνται οι κύριες αστικές λειτουργίες, όπως η αγορά (με μικρά οικόπεδα, κατάλληλα για καταστήματα), οι υπαίθριες αγορές, διοικητικές και άλλες υπηρεσίες (μεταξύ αυτών και τέσσερα ξενοδοχεία). Το σύνολο συνδέεται σταυροειδώς με άνετες λεωφόρους με το αθλητικό κέντρο, το εκπαιδευτικό κέντρο και την εκκλησία, ενώ στις παρυφές της

Εικ. 9. Το σχέδιο της Νέας Δοϊράνης Κιλκίς, 1919-1920. Παρατηρεί κανείς σε ορισμένους δρόμους τοπικές διαπλατύνσεις με υποχωρήσεις των μετώπων, ενώ στο εσωτερικό δύο οικοδομικών τετραγώνων δημιουργείται κοινόχρηστο πράσινο, για πρώτη φορά σε ελληνικό σχέδιο Αρχιτέκτων Χ. Φ. Τρευ.

Πηγή: Υπουργείον Συγκοινωνίας, Αλόσπασμα... κτλ., 1930.

Εικ. 10. Το σχέδιο της Τζουμαγιάς, κατόπιν Ηράκλειας Σερρών, από τον Πίιτ ντε Γιου υπό τη διεύθυνση του Ερνέστ Εμπράρ (1919-1920).

Πηγή: Υπουργείον Συγκοινωνίας, Αλόσπασμα... κτλ., 1930.

πόλης, στην απόληξη άλλων αξόνων, βρίσκονται ευαγή ιδρύματα και ο σιδηροδρομικός σταθμός.

Τα σχέδια, πλην αυτού της Τζουμαγιάς, δεν υλοποιήθηκαν. Η πραγματοποίηση του προγράμματος σταμάτησε μετά την αδόκητη ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920, η υπηρεσία διαλύθηκε, αφού προηγουμένως απονευρώθηκε με την πρόσληψη ατόμων άσχετων με το τεχνικό έργο που είχε αναλάβει και τα στοιχεία του προγράμματος χάθηκαν. Για την ακύρωση του σημαντικού αυτού έργου, το οποίο μάλιστα είχε φτάσει σε στάδιο υλοποίησης, και τη φοβερή σπατάλη, οικονομική και κοινωνική, τα σχόλια περιπετούν. Η επανίδρυση της Τζουμαγιάς ήταν η μόνη ευτυχής έκβαση ενός κατά τα άλλα απογοητευτικού φινάλε, για την οποία, βέβαια, απαιτήθηκε και πάλι το ενδιαφέρον των Φιλελευθέρων, κατά την τελευταία θητεία τους μετά το 1928.

«Η ιστορική Ηράκλεια αναγεννάται»

Η ανοικοδόμηση της Τζουμαγιάς, του σημαντικότερου οικισμού μετά τις Σέρρες, με 5.506 κατοίκους το 1913, είχε εξ αρχής προτεραιότητα, όχι μόνο λόγω του μεγέθους της πόλης και του προβλήματος των αστέγων, αλλά και διότι ήταν θέμα γοήτρου για την ελληνική κυβέρνηση. Ο Παπαναστασίου, ως Υπουργός Συγκοινωνίας, είχε εγκρίνει τα προσχέδια της Υπηρεσίας από την αρχή ακόμη του καλοκαιριού του 1919. Με την κινητοποίηση και του Φιλελεύθερου βουλευτή Σερρών Δημ. Πάξη από τη Τζουμαγιά, οι κάτοικοί της στεγάστηκαν κατ' αρχήν προσωρινά, ώστε να προηγηθούν έργα οδοποιίας, ύδρευσης κτλ.

Ότι το πρόγραμμα ανοικοδόμησης ήταν έξω από τα συνηθισμένα αποκαλύπτουν δύο έγγραφα που βρέθηκαν στην κατοχή του ντε Γιόν, σταλμένα τον Αύγουστο και το Νοέμβριο του 1919 από την Κοινότητα Τζουμαγιάς προς τη Νομαρχία Σερρών¹⁸. Στα έγγραφα αυτά, τα οποία ζητήθηκαν με σχετική εντολή του Παπαναστασίου, περιγράφονται όλες οι ανάγκες της πόλης σε δημόσια κτήρια και εμπορικές εξυπηρετήσεις. Στο πρώτο, η Κοινότητα Τζουμαγιάς ζητά από το κράτος να κατασκευάσει τα κτήρια, τα οποία αναλαμβάνει να αποπληρώσει σε 10 χρόνια. Στο δεύτερο έγγραφο, καταγράφονται το είδος και ο αριθμός των καταστημάτων που χρειάζονται (μετά από λεπτομερή έρευνα μεταξύ των κατοίκων), έτσι ώστε να προβλεφθούν ανάλογα σε αριθμό και μέγεθος οικοπέδα στην αγορά, συνολικά 155 καταστήματα.

Στο πρώτο έγγραφο, οι δημοτικές εγκαταστάσεις που ζητούνται είναι οι εξής, κατά τη σειρά αναγραφής τους: δημαρχείο, κρεοπωλείο, ψαραγορά και λαχαναγορά (τα οποία κατά την τότε πρακτική στεγάζονταν σε

18. Τα έγγραφα, γραμμένα στα αγγλικά, μου γνωστοποιήθηκαν ευγενώς από την Rachel Hood, οικογενειακή φίλη των ντε Γιόν και συγγραφέα της βιογραφίας του αρχιτέκτονα. Την ευχαριστώ θερμότατα για τη χειρονομία αυτή.

δημοτικά κτήρια), σφαγεία, νοσοκομείο, ορφανοτροφείο, δύο εκκλησίες, κατοικία δεσπότη, δύο σχολεία, αρρένων και θηλέων, ρολόι της πόλης για τις ανάγκες των αγροτών, βιβλιοθήκη με σκηνή θεάτρου, δημόσια λουτρό, γήπεδο και γυμναστήριο, δημόσιοι χώροι υγιεινής και υπόνομοι, νεκροταφείο και οστεοφυλάκιο· τα απαιτούμενα δημόσια κτήρια είναι νομαρχία με ειρηνοδικείο, ταχυδρομείο-τηλεγραφείο, αστυνομικός σταθμός και αγροτικό κέντρο.

Στο δεύτερο, τα αναγκαία καταστήματα είναι 10 γραφεία (business offices), 14 υφασματοπωλεία, 24 υποδηματοποιεία, 4 αποικιακά, 18 μπακάλικα, 14 ραφεία, 12 διάφορα, 6 κομμωτήρια και κουρεία, 2 καπελάδικα, 3 καταστήματα με είδη ζαχαροπλαστικής, 4 καφέ-εστιατόρια, 18 φούρνοι, 14 σιδεράδικα, 5 ξυλουργεία, 7 επισκευαστήρια κάρρων, 12 φρουτοπωλεία και 6 ζαχαροπλαστεία. Ζητούνται ακόμη 44 χώροι για σταύλους (κοντά ή μακρύτερα από τις κατοικίες), 4 για χτίστες και, τέλος, 5 ξενοδοχεία και 12 ταβέρνες (inns).

Είναι πράγματι εντυπωσιακό το ότι μόλις ένα χρόνο μετά την ανακωχή, όταν για την Ελλάδα ο πόλεμος συνεχιζόταν προς τα ανατολικά και οι κάτοικοι μόλις που είχαν καταφέρει να στεγαστούν σε προσωρινά οικήματα, η κοινότητα είχε τόση αυτοπεποίθηση, αλλά και εμπιστοσύνη στην έκβαση του προγράμματος. Ήταν αισιοδοξία για τη μελλοντική πορεία της Ελλάδος; για τις δυνατότητες της πολεοδομίας; όπως και να έχει το πράγμα, δεν διαφαίνεται καμμία ανησυχία σχετικά με τις προοπτικές του σχεδίου και της ίδιας της πόλης. Εντύπωση προκαλεί η καταγραφή των αναγκών για βιβλιοθήκη-θέατρο, αλλά και για κομμωτήρια, καπελάδικα και καφέ-εστιατόρια, καθώς και η απαίτηση για 5 ξενοδοχεία και 12 ταβέρνες, με την υπογράμμιση ότι είναι «*απολύτως απαραίτητα*».

Την ολοκλήρωση του σχεδίου της Τζουμαγιάς είχε αναλάβει ο ντε Γιον, ο οποίος ανανέωσε το συμβόλαιό του με την Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως, το Σεπτέμβριο του 1920. Μετά την ήττα των Φιλελευθέρων και τις περιπέτειες της ανοικοδόμησης, ο ντε Γιον έφυγε για την Αθήνα το Μάρτιο του 1921 και ο Εμπράρ για τη Γαλλία το 1922. Το ολοκληρωμένο πλέον σχέδιο εγκρίθηκε με την υπ. αρ. 3898/1922 απόφαση της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (Καφταντζής 1973: 21), όπως προέβλεπε ο Νόμος 1728/1919 και χρησιμοποιήθηκε στις διανομές οικοπέδων από τις τεχνικές υπηρεσίες της πόλης και της νομαρχίας Σερρών.

Το 1928 οι Φιλελεύθεροι επανέρχονται στην εξουσία για τελευταία φορά. Ο Παπαναστασίου ανήκει πλέον στη βενιζελογενή αντιπολίτευση· οι δύο αρχιτέκτονες του σχεδίου είναι απασχολημένοι με άλλα ζητήματα· όμως η δέσμευση για την πλήρη αποκατάσταση των κατοίκων της Τζουμαγιάς παραμένει για την κυβέρνηση. Το 1929 ψηφίζεται ο Νόμος 4278 “περί εκδόσεως δανείου μέχρις 700 εκατομμυρίων δι’ αποζημιώσιν των υποστάντων ζημίας εκ του ευρωπαϊκού πολέμου”, εκδίδεται εθνικό δάνειο και το έργο

της στέγασης ανατίθεται στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Με καινούρια ζωτικότητα, οι υπηρεσίες εποίκισμού αναλαμβάνουν τη στέγαση των Τζουμαγιωτών όχι μόνο στην πόλη της Τζουμαγιάς, αλλά και όπου αλλού έχουν στο μεταξύ εγκατασταθεί, στις Σέρρες, το Σιδηρόκαστρο, το Νέο Πετρίτσι κτλ. (Καφταντζής 1973: 21).

Σύμφωνα με θριαμβευτική πρωτοσέλιδη είδηση της εφημερίδας *Μακεδονικά Νέα*, στις 5 Νοεμβρίου 1930 γίνονται τα εγκαίνια των νέων κατοικιών¹⁹. Η Ηράκλεια ανοικοδομήθηκε συνολικά και αστραπιαία χάρη στην άοκνη προσπάθεια του Υφυπουργού Προνοίας Παπαδάτου και την ολόψυχη συμμετοχή δύο υπαλλήλων του Υπουργείου²⁰. Διαθέτει από την πρώτη στιγμή μια ιδιαίτερη πολεοδομική και αρχιτεκτονική μορφολογία. Χαρακτηριστικά μικρά κτήρια πλαισιώνουν σε σειρές τους δρόμους και τη μεγάλη κεντρική πλατεία, οριοθετούν το δημόσιο χώρο με τις κομψές περιφράξεις τους και δημιουργούν μια εικόνα αστική και ολοκληρωμένη.

Τα κτήρια είναι δύο τύποι κεραιοσκεπών κατοικιών, δύο και τριών δωματίων, 50 και 60 τ.μ. αντίστοιχα²¹, που δεν μοιάζουν με κανένα από τα αγροτικά ή αστικά προσφυγικά σπίτια στο νομό Σερρών ή αλλού στην Ελλάδα. Με το αέτωμα που δεν «κλείνει» στην οριζόντια πλευρά του και τα ελαφρώς καμπυλωμένα υπέρθυρα, θυμίζουν σχέδια αστικών οικονομικών κατοικιών στη Γαλλία. Ακολουθούν, δηλαδή, τα στερεότυπα των δυτικοευρωπαϊκών προαστίων υπό τύπον κηπούπολης σ' εκείνη την περίοδο, σε απλούστερη μορφή. Είναι προφανώς κληροδότημα της Υπηρεσίας Ανοικοδομήσεως, αλλά πού βρίσκονταν μέχρι τότε; Και πάλι απαντήσεις δεν υπάρχουν.

Με τον καιρό η προέλευση του σχεδίου ξεχάστηκε²². Κατά την υλο-

19. Το δημοσίευμα των *Μακεδονικών Νέων* (6.11.1930) αναφέρεται σε 300 κατοικίες, ο Γ. Καφταντζής (1973: 35) σε 500 και το *Ελεύθερον Βήμα* (8.11.1930) σε εκατό κατοικίες. Δεδομένου ότι το 1990 υπήρχαν ακόμη κάπου 250 κατοικίες, δηλ. όλες σχεδόν, τότε η πρώτη είδηση είναι και η σωστότερη. Στα πανηγυρικά εγκαίνια παραβρέθηκαν ο Βενιζέλος και ο Γεν. Διοικητής Μακεδονίας Στ. Γονατάς (ο αρχηγός της «επανάστασης» του Πλαστήρα το 1922).

20. Αξίζει να μνημονευτούν τα ονόματά τους: κατά την εφημερίδα, πρόκειται για τον «αδάμαστο» τμηματάρχη Μασλάρη (ή Μασιλάρη) και τον «θετικό και αθόρυβο» Δομέστιχα, ο οποίος είχε ήδη κάνει θαύματα στον εποίκισμό της Θράκης.

21. Η πληροφορία για τους τύπους και τα μεγέθη των κατοικιών μου δόθηκε από τους φοιτητές της αρχιτεκτονικής Μάγδα Μυστίλογλου, Μαρκέλλα Σέμκογλου και Χριστίνα Στολτίδου, μετά από επιτόπια έρευνα που έκαναν στην Τζουμαγιά.

22. Υπήρχε η εντύπωση ότι είχε σχεδιαστεί από το νομομηχανικό Θεσσαλονίκης Φιλίπποβιτς (Καφταντζής 1973: 22). Το σχέδιο που βρέθηκε στο Δημαρχείο Τζουμαγιάς είναι μια παραλλαγή του αρχικού, πιθανώς ξανασχεδιασμένο από μηχανικό της εταιρείας Monks & Ulen (που κατασκεύαζε τα αντιπλημμυρικά έργα της περιοχής από το 1929), επειδή το πρωτότυπο είχε φθαρεί. Φαίνεται ότι οι υπηρεσίες μεταχειρίζονταν το σχέδιο με αρκετή ελευθερία. Τις πληροφορίες μου έδωσε ο πολιτικός μηχανικός Θωμάς Ρόικος, επί κεφαλής της Τεχνικής Υπηρεσίας του Δήμου Ηρακλείας. Τον ευχαριστώ θερμά για την πρόθυμη

ποίησή του, το δημοτικό σχολείο οικοδομήθηκε σε άλλη θέση το 1930-1932, στο πλαίσιο του προγράμματος σχολικών κτηρίων των Φιλελευθέρων και τα καταστήματα (σε 256 οικόπεδα διαφόρων μεγεθών) απετέλεσαν μία ενιαία εμπορική περιοχή στη συνέχεια του κέντρου, σύμφωνα με την επιθυμία των κατοίκων (*Μακεδονικά Νέα* 16.11.1931).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τύχη του *de facto* αστικού αναδασμού που επέβαλε το σχέδιο. Πριν από την οργανωμένη οικοδόμηση των κατοικι-

Εικ. 11, 12. Κατοικίες της Τζουμαγιάς-Ηράκλειας Σερρών από το πρόγραμμα του Υπουργείου Προνοίας.

συνεργασία του.

Εικ. 13. Κτήριο της «Κητούπολης των Σιδηροδρομικών» Φοναγιέ Ρεμουά στη Ρενς της Γαλλίας (Foyer Remois, Reims), αντιπροσωπευτικό πολλών εργατικών ευρωπαϊκών κηπουπόλεων ως προς τη μορφολογία των κατοικιών.

ών είχε γίνει μια πρώτη διανομή οικοπέδων το 1925 από τη Γεν. Διοίκηση Μακεδονίας, βάσει του νέου σχεδίου. Οι αντιδράσεις ήταν έντονες, επειδή, μεταξύ άλλων, οι κληρώσεις έγιναν με βάση το χωρισμό των κατοίκων σε επαγγελματικές κατηγορίες, και όχι σύμφωνα με τη θέση των παλιών κατοικιών κατά συνοικίες. Καθώς οι ιδιοκτήτες παλιών κεντρικών ακινήτων επιθυμούσαν κεντρικά οικοπέδα και στο νέο σχέδιο, κατά τη διαμαρτυρία προς το Υπουργείο Συγκοινωνίας πρότειναν να εφαρμοστεί το σχέδιο του μηχανικού Συμεωνίδη (του 1915), το οποίο αναπαρήγαγε την προπολεμική χάραξη, με ορισμένες διαπλατύνσεις (Καφταντζής 1773: 22). Όμως, μετά την κατασκευή των κατοικιών από το Υπουργείο σύμφωνα με το νέο σχέδιο δεν υπήρχε θέμα επιστροφής στην προηγούμενη κατάσταση. Έτσι, ένας καινούριος επί τούτοις νόμος ήρθε να ρυθμίσει το θέμα με τον καλύτερο τρόπο.

Σύμφωνα με το Νόμο 5077/1931, τα οικοπέδα παραχωρούνταν πλέον τόσο στους παλιούς κατοίκους, όσο και σε άλλους άπορους και άστεγους πολεμοπαθείς, ενώ τα αδιάθετα περιέρχονταν στην ιδιοκτησία της κοινότητας, η οποία μπορούσε να τα εκποιεί, προσποριζόμενη έτσι τα απαραίτητα έσοδα για την εφαρμογή του σχεδίου και την κατασκευή των απαραίτητων έργων υποδομής. Ο νόμος δεχόταν, και πολύ σωστά, ότι ο σχεδιασμός, όπως υλοποιήθηκε με την κατασκευή των κτηρίων εκ του μηδενός, δεν σχετιζόταν με παλιές σχέσεις και δικαιώματα ιδιοκτησίας, αφού ο πόλεμος είχε μεταβάλει την πόλη σε κενή έκταση.

Οι ιδιοκτήτες των οικοπέδων της αγοράς υποχρεώνονταν από τον πα-

λαιότερο Νόμο 1728/ 1919 να συστήσουν οικοδομικό συνεταιρισμό, ώστε να κατανεμηθούν ομοιόμορφα τα οικονομικά βάρη όσο και τα οφέλη της ανάπτυξης. Το 1930 ιδρύθηκε ο Συνεταιρισμός των Επαγγελματιών Ηρακλείας «Αναγέννησις» από 178 μέλη, τα οποία είχαν την υποχρέωση να προκαταβάλουν το 20% του κόστους ανέγερσης των καταστημάτων τους, μόλις κατάφεραν να εξασφαλίσουν τραπεζικό δάνειο για το σύνολο του έργου²³. Μετά την πτώση του Βενιζέλου όμως το 1932, ο Συνεταιρισμός δεν κατάφερε να εξασφαλίσει δάνειο για συνολική ανοικοδόμηση, καθώς οι επόμενες κυβερνήσεις ήταν παγερά αδιάφορες για τέτοιου είδους κινήσεις.

Τη χαριστική βολή έδωσε ο Νόμος 6403/1934, ο οποίος ακύρωσε όλες τις πράξεις που είχαν γίνει από την κοινότητα για την πώληση οικοπέδων και επέβαλε να περιέλθουν αυτά και πάλι στην κοινότητα, για να διατεθούν στο Συνεταιρισμό (εκτός από όσα θα ήθελε να κρατήσει η κοινότητα για μελλοντική εκμετάλλευση). Αλλά πλέον ο Οικοδομικός Συνεταιρισμός υποχρεωνόταν από το νόμο να περιλάβει όλους τους ασχολούμενους με το εμπόριο στην πόλη, είτε είχαν στο μεταξύ αποκτήσει οικόπεδο στην περιοχή της αγοράς είτε όχι, καθώς και τους άλλοτε οικοπεδούχους της κεντρικής περιοχής, επαγγελματίες ή όχι. Αυτό το νόθο στη συγκρότησή του όργανο είχε τη δικαιοδοσία να πουλήσει με κλήρωση τα οικόπεδα στα μέλη του, παραμένοντας συνιδιοκτήτης μέχρι την αποπληρωμή τους. Πρώην ιδιοκτήτες γης στο κέντρο της άλλοτε Τζουμαγιάς αποζημιώνονταν αν δεν ήθελαν να συμμετάσχουν στη διανομή. Ο νόμος επεδίωκε να «αναστήσει» τα δικαιώματα οικοπέδων που είχαν σβήσει από προσώπου γης, προφανώς με υποκίνηση ιδιοτελών συμφερόντων. Ο Συνεταιρισμός είχε ήδη και πριν από την κυβερνητική αλλαγή προβλήματα συνεννόησης μεταξύ των μελών του (Πρόσδος Σερρών, 12 Ιουνίου 1932). Η νομοθεσία του 1934 θα πρέπει να έφερε διχόνοιες και νέες καθυστερήσεις.

Αναρωτιέται κανείς πως έγινε δυνατό να εκτιμηθούν τα παλιά οικόπεδα σε σχέση με το μέγεθός τους και με το αν ήταν ή όχι μέσα στην παλιά κεντρική περιοχή, στο σύνολο ή κατά τμήμα τους, αφού τα ίχνη της παλιάς πόλης είχαν πλέον χαθεί. Ο νόμος προέβλεπε ότι οι ενδιαφερόμενοι θα κατέθεταν υπεύθυνες δηλώσεις, βεβαιούμενες «*υπό πέντε ευυπολήπτων και αξιοπίστων παλαιών κατοίκων Ηρακλείας*» (άρθρο 6), ανοίγοντας το παράθυρο για πλείστες αυθαιρεσίες. Με όλα αυτά η οικονομική επιφάνεια του συνεταιρισμού μειωνόταν σημαντικά, αφού προέκυπταν υποχρεώσεις αποζημίωσης. Ο Συνεταιρισμός μοίρασε οικόπεδα μόλις το 1939, επειδή τα μέλη του είχαν οξύτατες διαφωνίες για τον τρόπο διανομής (Καφταντζής 1973: 23), πράγμα που δεν εκπλήσσει. Ο νόμος υπέθαλπε κάθε είδους μικροψυχία και χυδαία ιδιοτέλεια: στην υπόλοιπη πόλη, δηλ. εκτός κέντρου,

23. Σύμφωνα με το δημοσίευμα «*Η ιστορική Ηράκλεια αναγεννάται ανά πάσαν ημέραν*», στα *Μακεδονικά Νέα* 16.11.1931.

επιβλήθηκε η εξωφρενική ρύθμιση, άτομα που κατείχαν κεντρικά οικόπεδα πριν από την καταστροφή να παίρνουν κατά προτεραιότητα τμήματα γης, έστω και με αποβολή άλλων δικαιούχων που τα κατείχαν με νόμιμη παραχώρηση, εκτός και αν είχαν ήδη συνταχθεί συμβόλαια μεταβιβάσεως! Έτσι, η νέα πόλη προσγειώνεται βαθμιαία από το όραμα μιας συλλογικής προσπάθειας για το κοινό καλό στη μικρόψυχη ελληνική πραγματικότητα του πάση θυσία ιδιωτικού οφέλους.

Τελικό σχόλιο

Η ιστορία της ανοικοδόμησης της Τζουμαγιάς έχει μεγάλο ενδιαφέρον, ως αποτύπωμα των πολιτικών προθέσεων και της οικονομικής και τεχνικής κατάρτισης των ελληνικών κυβερνητικών σχηματισμών. Η επανίδρυση της πόλης πραγματοποιήθηκε με την παρέμβαση της τελευταίας βενιζελικής κυβέρνησης, η οποία έθεσε σε κίνηση μηχανισμούς οικονομικής ανάπτυξης, εξασφαλίζοντας εκ παραλλήλου τα συμφέροντα του συνόλου: με την οργανωμένη κατασκευή των κατοικιών έφερε τους πρώτους κατοίκους στο χώρο ζωής τους, έδωσε δικαίωμα δικαιοπραξιών στο συλλογικό τους όργανο (την κοινότητα) και μοίρασε τον υπόλοιπο αστικό χώρο κατά κατηγορίες δικαιούχων (κατοίκους, επαγγελματίες), ώστε να αρχίσει η πόλη να λειτουργεί. Όλα αυτά δεν καρποφόρησαν στο έπακρο. Η πολεοδομία του Παπαναστασίου, του Εμπράρ και του ντε Γιον υφίσταται τραυματική προσαρμογή στα μετα-βενιζελικά ελληνικά δεδομένα, αποδεικνύοντας πόσο εύθραυστο είναι το όραμα των νεωτερικών αλλαγών στην πολεοδομία: εύθραυστο, επειδή επιχειρεί να εισαγάγει ως τεχνικές ρυθμίσεις αιτήματα για χώρους και τρόπους ζωής, τα οποία υπό άλλες κοινωνικές συνθήκες απέκτησαν ένα περιεχόμενο ελάχιστο ή καθόλου αντιληπτό στο χώρο εφαρμογής. Εν τούτοις, το χειροπιαστό αποτέλεσμα, η νέα ευρωπαϊκή Ηράκλεια, παραμένει ως γενναιόδωρη παροχή στους κατοίκους της, ακόμα και αν ξεχαστεί, όπως και ξεχάστηκε, το όνομα των δημιουργών του σχεδίου, ακόμα και αν χάσει το νόημά της η αρχική μεταρρυθμιστική λογική που το υποστήριξε. Όλα αυτά βέβαια υπό τον όρο ότι θα επιτραπεί στα κομψά κτήρια των κατοικιών να μείνουν στη θέση τους, ως μαρτυρίες μιας ρηξικέλευθης επέμβασης στο χώρο και μιας συλλογιστικής που γεννήθηκε υπό άλλες γεωγραφικές συντεταγμένες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαφειάδης Θανάσης και συνεργάτες (1995), *Κιλκίς. Ρυμοτομική εξέλιξη, αξιολόγηση κτίρια*. Αναπτυξιακή Κιλκίς.
- Δημητρακόπουλος Ανάργυρος (1937), «Σχέδια πόλεων. Πολεοδομία εν Ελλάδι», *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, τόμος Α', τεύχος ΙΙ, σσ. 359-449.
- Γιακουμής Χάρης, Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, Πεντελαχός ντε Λοντίς Κριστιάν (2001), *Εικόνες από τη ζωή ενός αρχιτέκτονα. Από την Ελλάδα και την Ινδοκίνα (La vie illustrée d'un architecte. De la Grèce à l'Indochine)*. Δίγλωσση έκδοση, Ποταμός, Αθήνα.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα (1985), *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Δήμος Θεσσαλονίκης.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα (2004), «Ερνέστ Εμπράρ». Περιοδικό *Επτά Ημέρες*, της εφημερίδας *Καθημερινή*, αφιέρωμα «Η Θεσσαλονίκη του Ερνέστ Εμπράρ» (24 Οκτωβρίου), σσ. 6-7.
- Καυκούλα Κική (1990), *Η ιδέα της κηπούπολης στην ελληνική πολεοδομία του μεσοπολέμου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής, Παράρτημα αρ. 4 του ΙΒ τόμου.
- Καφταντζής Γιώργος (1973), *Η ιστορία της Ηρακλείας νομού Σερρών*, Δήμος Ηρακλείας.
- Κύρτσης Αλέξανδρος-Ανδρέας (1990), «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και οι θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης των αρχών του 20ου αιώνα». Στα πρακτικά του συνεδρίου *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του*. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, σσ. 63-77.
- Υπουργείον Συγκοινωνίας (1930), *Απόσπασμα μελετών σχεδίων συνοικισμών κτλ.* Διεύθυνσις Δημοσίων Έργων, Τμήμα Σχεδίων Πόλεων.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (1988), «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», στα πρακτικά του συνεδρίου *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος Χ. Χατζηιωσήφ, σσ. 329-344.
- Girouard Mark (1986), *Cities and People. A Social and Architectural History*. Yale University Press, New Haven & London (πρώτη έκδοση 1985).
- Harrison Michael (1999), *Bournville: Model Village to Garden Suburb*, Phillimore, Chichester.
- Hood Rachel (1998), *Faces of Archaeology in Greece*. Leopard's Head Press, Oxford.
- The American Red Cross (1919), *Relief Work among the Villages of Mount Pangaeon*, P. D. Sakellarios, Athens.

ABSTRACT

KIKI KAFKOULA

A EUROPEAN TOWN BY EUROPEAN ARCHITECTS: VISION AND EXPERTISE IN THE REBUILDING OF DJUMAYA AFTER 1918

Immediately after the end of the First World War, the Liberal government went ahead with a study for a network of developments for resettling the population of dozens of east Macedonian villages that had been destroyed mainly during the final phase of the hostilities. The plan provided for complete rehabilitation of the inhabitants, from the allocation of farmland and the layout of the new villages to the construction of the infrastructure and the houses. According to publications by the Ministry of Communications and the departmental correspondence, the technical characteristics of the project reveal an exemplary programme on a par with similar European programmes for war veterans known as 'Houses for Heroes'. The link-up with the European experience was due to the minister in charge, Alexandros Papanastasiou's connection with the early twentieth-century social movements mainly of Germany and Great Britain, as also to the fact that foreign architects took part in the design process. The entire programme was never carried out, apart from in one instance, which was the rebuilding of Djumaya in Serres prefecture. The street plan, the legislative framework, and the form of the houses that were built show that the project aimed high and was implemented by people with a sound knowledge of the processes and tools of design.

ΧΟΡΗΓΟΙ:

ISBN: 978-960-86390-8-9